

Jesús Albarracín och Pedro Montes: Senkapitalismen: Mandels tolkning av den nutida kapitalismen

[Översatt från engelska, *The Legacy of Ernest Mandel*, London: Verso, 1999, sid 38-74.
Översättning Göran Källqvist.]

[Forskningsmetoden] har att i detalj tillägna sig stoffet, analysera dess olika utvecklingsformer och uppspåra det inre sambandet. Först sedan detta arbete är fullbordat, kan den verkliga rörelsen tillfredsställande beskrivas.

(Karl Marx, Efterskrift till andra upplagan av **Kapitalet. Första boken.**)

Under decennierna efter Andra världskriget förändrades kapitalismens grunddrag avsevärt, inte bara från vad de hade varit på Marx' tid, utan också från vad de hade varit före kriget. Systemets förändringar gjorde att det krävdes en helt ny analys av de konkreta former som det kapitalistiska produktionssättet hade antagit. Stalinismens förklaring av teorin och västmarxismens misstag innebar att denna uppgift inte kunde genomföras. Ernest Mandel förändrade denna situation. Han återvände till de metoder och grundläggande begrepp som Marx hade använt, och införlivade de teoretiska framsteg och praktiska erfarenheter som hade gjorts därefter. Den tolkning av kapitalismen efter Andra världskriget, eller "senkapitalismen", som han genomförde utgjorde utan tvivel ett oerhört framsteg för marxismen.

Denna uppsats analyserar de grundläggande särdragen hos Ernest Mandels marxistiska politiska ekonomi, och de viktigaste dragen hos hans teori om senkapitalismen.

1 Återställandet av Marx' metod

Kapitalismens förändringar efter Andra världskriget borde inte ha varit något oöverstigligt hinder för marxismen, eftersom den hade en metod och en teoretisk arsenal för att analysera dem. Men i praktiken var marxismen [inte] så väl rustad för att genomföra denna uppgift. Å ena sidan hade den ända sedan 30-talet dominerats av den så kallade "sovjetmarxismen", en rättfärdigande och dogmatisk variant som stalinismen hade skapat. Å andra sidan hade den marxistiska analysen, också ända sedan 30-talet, flyttat sin tyngdpunkt från den politiska ekonomin till filosofin. Slutligen hade den marxistiska politiska ekonomin redan innan stalinismens uppkomst övergivit Marx' metod. Som ett resultat av detta hade marxismen och i synnerhet den marxistiska politiska ekonomin stelnat, och den kunde inte förstå de former som kapitalismen antog under 1900-talets andra hälft.

Ernest Mandel byggde en bro och knöt ihop marxismens ursprung med dess fortsatta utveckling. Han satte ekonomin i centrum för sin analys, och återerövrade de grundläggande kategorier som fanns i Marx' politiska ekonomi för att förklara kapitalismens utveckling och nuvarande tillstånd. Därmed kunde han lägga grundvalarna till en analys av de konkreta former som systemet hade antagit efter Andra världskriget.

1.1 En öppen marxism

Marxismen är inte ett dogmatiskt och oföränderligt system, utan den lär sig och påverkas av praktiken och dess ständiga utveckling. Den är resultatet av en mångsidig syntes som måste upprepas om och om igen vart efter tiden går.

Först och främst är marxismen en syntes av de viktigaste samhällsvetenskaperna. Marx och Engels

menade att den var en syntes av den tyska filosofin, engelska politiska ekonomin och den franska politiken. Men precis som alla icke-dogmatiska, utvecklande läror måste marxismen ständigt införliva samhällsvetenskapernas framsteg, ty dessa framsteg bidrar till att vi kan förstå och omvandla världen för att befria mänskligheten från utsugning och förtryck.

För det andra är marxismen en syntes av de viktigaste pågående befrielseprojekten. Marx och Engels har mycket att tacka sin tids utopiska socialism, men de vidareutvecklade den med sin vetenskapliga socialism. Under varje historisk epok måste man göra samma sak, ty marxismen har inte monopol på frigörelse eller kritiskt tänkande. Sexuellt förtryck, den ekologiska krisen och den nationella frigörelsen är exempel på ämnen som marxismen har behandlat ofullständigt, och vilka borde ha en plats i marxismen.

Marxismen måste införliva alla befintliga frigörande bidrag, i ständig dialog och med ett ömsesidigt inflytande. Marxismen är i själva verket en mötespunkt, inte ett komplett system.

Slutligen är marxismen en syntes av de aktuellt existerande befrielseströrelserna. Marx och Engels tog sin tids arbetarrörelse som utgångspunkt, kämpade för att den skulle organisera sig oberoende från borgarklassen, arbetade för att ge den ett revolutionärt program och lärde sig av dess erfarenheter. Under den mer komplicerade kapitalistiska värld som existerar under 1900-talets andra hälft går det inte att komma undan denna uppgift. Marxismen måste lära sig av de olika samhällsrörelsernas erfarenheter och arbete, och inte bara av arbetarrörelsen, och den måste pröva sin strategi i praktiken.

Med hjälp av denna tredubbla syntes byggde Marx och Engels ett system som måste utvecklas i takt med utvecklingen av det samhällssystem som de försökte analysera och bekämpa, samtidigt som det måste behålla sina grundläggande kännetecken. Marxismen måste alltid komma ihåg det kapitalistiska samhällets historiska kännetecken och de konkreta yttringarna av dess rörelselagar. Sökandet efter en magisk formel som förklarar allting är främmande för marxismen. Den är tvungen att i varje historiskt ögonblick analysera verkligheten.

Men som ett resultat av den så kallade sovjetmarxismens dominans förstördes på 30-talet denna syn på marxismen som ett öppet system. Under nästan sex årtionden har denna rättfärdigande och dogmatiska variant, med sina rötter i stalinismen, varit den officiella läran i den så kallade "reellt existerande socialismens" länder, och den har nästan fullständigt dominerat de kommunistiska partierna i väst. Som ett resultat har teorin förklarats och alltmer avskilt sig från praktiken.

Marxismen förlorade sin ekonomiska medelpunkt och flöt istället via de filosofiska kanaler som öppnades av det välkända stycket i förordet till **Till kritiken av den politiska ekonomin**:

I sitt livs samhällsliga produktion träder människorna i bestämda nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas, på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhällsliga medvetandet... På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållandena, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för desamma. Då inträder en period av social revolution.¹

¹ Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Stockholm: Arbetarkultur, 1970, s 9.

På detta sätt blev den ekonomiska strukturen, den politiska överbyggnaden, produktionssättet och så vidare, och förhållandena mellan alla dessa begrepp, det som ansågs viktigast. Även de som höjde en avvikande röst, som exempelvis Althusser (som inte var den ende), utgick från samma filosofiska utgångspunkt. Detta sätt att närma sig frågan dög inte för att analysera den konkreta kapitalistiska verklighet som vi stod inför. Det gynnade istället utvecklingen av en marxistisk kultur som befann sig ännu längre bort från klasskampens behov. Marxismens framtidsutsikter gav i bästa fall vänstern en känsla av moralisk tillfredsställelse, och trygghet i tanken att socialismen var oundviklig. Välfärdsstatens framväxt i de imperialistiska länderna gjorde att den antikapitalistiska kampen blev mindre akut, särskilt som det fanns en både teoretisk och historisk garanti för att systemet ändå skulle ta slut.

I denna syn på marxismen spelade den marxistiska ekonomin alltid andrafiolen. Värde teorin och teorin om utsugning blev en övergripande lärosats, men denna allmänna formel underlättade inte förståelsen av den kapitalistiska ekonomins allt större komplexitet (ökande statliga ingripanden i ekonomin, konsumtionssamhället, tjänstsektorns tillväxt, de teknologiska förändringarna och förändringarna av arbetets organisering, nykolonialismen och det ojämlika utbytet, och så vidare) eller rörelselagarnas konkreta uttryck (profitkvotens fallande tendens, kapitalets ökande organiska sammansättning, och så vidare). Marxismens grundläggande begrepp blev allt mer utlevade. De användes bara, återigen till vänsterns stora tillfredsställelse, för att visa att kapitalismen obönhörligen måste gå under, samtidigt som de också användes för att fjärma tankarna från klasskampens uppgifter. Samhällsvetenskapernas stora framsteg, i synnerhet de ekonomiska teoriernas, ansågs vara borgerliga och fördömdes som sådana. Enbart de författare som hade kommit från ekonomins huvudfåra undvek denna trend (Sweezy, Baran, den nya vänstern, Cambridgeskolan, och andra), men kommunistpartierna betraktade dem alltid med viss misstanke. Framstegen inom sociologin, den politiska vetenskapen och de övriga samhällsvetenskaperna bemöttes på samma sätt. Det var en ”vattentät” marxism som inte ville se någon annan samhällelig verklighet än vad de västeuropeiska kommunistpartiernas såg, och de hade i sin tur hade antagit stalinismens fallfärdiga version.

Med dessa verktyg var det mycket svårt att förstå de särdrag som kännetecknade kapitalismen under 1900-talets andra hälft, för att inte tala om att bekämpa dem. Ernest Mandel vände upp och ner på denna situation. 1962 gavs den första franska utgåvan av **Marxismens ekonomiska teori** ut, och i och med det återerövrade Mandel den klassiska marxistiska politiska ekonomins tradition, som under årtionden hade försvunnit från litteraturen. Han berikade den med senare bidrag som hade gjorts både på marxismens område och utanför det. Han tillämpade dem på den marxism han hade framför sig, och drog under denna process en del politiska slutsatser. **Marxismens ekonomiska teori** är ensam ett verk som får oss att betrakta Mandel som en klassisk ekonomisk teoretiker, med direkta band till traditionens grundare, Marx och Engels. Denna bok fick inte bara teoretisk betydelse. Den gavs ut på flera språk och blev en viktig referenspunkt för många marxistiska kämpar från jordens alla hörn. Med **Senkapitalismen**, som för första gången gavs ut på tyska 1972, och den stora mängd artiklar och böcker som följde, utvecklade och moderniserade Mandel den politiska ekonomin och använde den för att göra en djupgående analys av efterkrigstidens kapitalism.

Hans öppna marxism gjorde att han kunde införliva inte bara den marxistiska ekonomins hela teoretiska arsenal, utan också användbara delar av den traditionella ekonomins nya utveckling. I **Marxismens ekonomiska teori**, **Senkapitalismen** och många andra artiklar och böcker återfinns en stor del av de senaste årtiondenas diskussion inom den akademiska ekonomiska sfären, Mandels ståndpunkt under dessa diskussioner, och de positiva delar som marxismen kunde införliva från dessa framsteg. När universitetslärare i ekonomisk teori studerar hans verk, blir de överraskade av den energi, rikedom och djup med vilken han närmar sig många av de problem som de sysslar med,

och samma sak gäller diskussionen om den marxistiska ekonomiska teorins giltighet. Inledningen till Penguins engelska upplaga av **Kapitalet** visar att han inte var främmande för någon diskussion om marxistisk ekonomi, innanför och utanför familjen (ricardianer, sraffianer, keynesianer och andra). Speciellt tydlig är hans ståndpunkt om värdeteorin under diskussionen med ricardianerna.² Man överraskas över hur han införlivade den traditionella ekonomins största framsteg i marxismens ekonomi för att visa den senares giltighet, samtidigt som använde dessa framsteg för att utveckla den. Och teorin anknöt hela tiden till praktiken, till den klasskamp från vilken han, i egenskap av ledare av Fjärde internationalen, aldrig var frånvarande. Hans teori om senkapitalismen var inte så mycket en akademisk övning som ett försök att förstå och blottlägga systemet, för att desto bättre kunna bekämpa det. Hans internationalism förde honom utöver det enskilda landets och kulturens horisont, och han blev indragen i den politiska kampen i många länder, och fick betala ett högt personligt pris. Men fördelarna för marxismen var enorma: han knöt analysen och teorin till klasskampens förändringar, återupptäckte den politiska ekonomins roll för den historiska materialismen, och bidrog på ett avgörande sätt till analysen av kapitalismen under 1900-talets andra hälft.

Otvivelaktigt finns det ur vårt nuvarande perspektiv brister i Mandels verk. Hans syntes lyckades inte införliva en del samhällsfenomen, och han drog inte de logiska konsekvenserna av vissa tankar. Det gäller speciellt den detaljerade analysen av de subjektiva faktorer som kan påverka arbetarklassens styrka, organisation och benägenhet att kämpa, ett ämne där han alltid intog en överdrivet optimistisk ståndpunkt, eller feminismen, som han alltid behandlade helt otillräckligt, eller miljöpolitiken, där han bara behandlade de mest övergripande motsättningarna mellan kapitalismen och ekosystemet. Men det är ingen kritik, utan snarare ett erkännande av det enorma teoretiska arbete han genomförde, den komplexitet som det nuvarande samhällssystemet har antagit och de uppgifter som marxismen har kvar att fullfölja. Det viktiga är att hans metod, den öppna marxismen, som ingen annan metod gör det möjligt att analysera och förstå dagens kapitalism, en uppgift som alla som gör anspråk på arvet efter Ernest Mandels tänkande och politiska arbete måste ge tillräcklig uppmärksamhet.

1.2 Den politiska ekonomin – analysens huvudaxel

För att kunna förstå kapitalismen tvingades Mandel bryta radikalt med de synsätt och mål som dominerade den då förhärskande marxismen. Ett av Mandels viktigaste bidrag var utan tvivel hans framgångsrika och djupgående omarbetning av marxismen.

Den politiska ekonomin har en dominerande plats inom marxismen. I början analyserade Marx kapitalismen med hjälp av alla delar av den kunskap han besatt. Tysk filosofi och fransk politik fick en central och dominerande plats. Men denna arsenal räckte inte till för att förstå ett ekonomiskt system där marknaden, prisbildning, uppdelningen av produkten mellan arbetarklassen, borgarklassen och de jordägande klasserna, samhällets ekonomiska utveckling, och så vidare är centrala. Dessa problem går alltså knappast att närma sig enbart genom att använda filosofi och politik. Efter **Manuskripten 1844** insåg Marx den engelska politiska ekonomins enorma potential att analysera alla dessa fenomen.³

De första resultaten av detta införlivande av den politiska ekonomin i analysen av kapitalismen var de manuskript som han skrev mellan 1857-58, och som 1939 gavs ut av Marx-Engels-institutet i Moskva under namnet **Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie**. **Grunddragen**⁴ kan betraktas som ett första utkast till **Kapitalet**, och de följdes av en rad manuskript där Marx analyse-

² Se Ernest Mandel och Alan Freeman, red, *Ricardo, Marx, Sraffa*, London : Verso, 1984.

³ Marx, *Ekonomisk-filosofiska manuskript 1844*, på marxists.org.

⁴ Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, på marxists.org.

rade den ekonomiska utvecklingen och utvecklade sin förklaring av kapitalismen: de från 1861-63, ur vilka Kautsky hämtade **Teorier om mervärdet**⁵ de från 1864-65, som innehåller ämnen som återfinns i band 3 av **Kapitalet**, och de från 1865-70, ur vilka Engels hämtade material till band 2 av **Kapitalet**. Slutligen publicerades band 1 av **Kapitalet** 1866-67.

Från och med början av 1850-talet inriktades således Marx sitt arbete på den politiska ekonomin. I hans händer fick den en dimension som var en helt annan än de klassiska ekonomernas, och hädanefter blev den en grundläggande del i hans analys av kapitalismen. Denna sammansmältning mellan den tyska filosofin och den franska politiken ägde rum kring den centrala axel som utgjordes av kapitalismens ekonomiska dynamik. Man kan säga att **Grundrisse** och framförallt **Kapitalet**, utgör en sorts brytning med Marx' tidigare arbete, som bara var en förening av filosofi och politik. Det som gör **Kapitalet** till alla tiders viktigaste revolutionära text, är inte de filosofiska tal eller politiska proklamationer som finns i den, utan det sätt på vilket den avslöjar den kapitalistiska ekonomins funktionssätt, hur utsugningen av arbetarna äger rum, vilka dess inre motsättningar är och varför det är omöjligt att avskaffa de sociala orättvisorna under detta system.

Men under marxismens senare historia har den politiska ekonomin inte alltid spelat den framträdande roll som den borde. Perry Anderson hävdar att förändringar i klasskampen förklarar marxismens förskjutning från politisk ekonomi till filosofi.⁶ Som ett resultat av arbetarrörelsens nederlag efter den ryska revolutionen (kväsandet av upproren i Centraleuropa mellan 1918-1922, de fullständiga nederlagen i Spanien och Frankrike på 30-talet, det antifascistiska motståndets oförmåga att erövra någon varaktig politisk makt efter Andra världskriget), förflyttades arbetet med marxismen utveckling från fackföreningarna och de politiska partierna till universiteten. Efter Andra världskriget har det nästan inte funnits en enda marxistisk teoretiker som inte har haft en tjänst inom universitetsvärlden, medan ytterst få har varit direkt indragna i politisk kamp. Detta åtskiljande av marxismen från klasskampen återspeglades i ett förändrat betraktelsesätt. Medan det hos Marx var den politiska ekonomin som var den ryggrad som höll uppe filosofin, sociologin och politiken, så fick efter 30-talet filosofin den mest framträdande platsen.

Den förlamning av marxismen som det stalinistiska förfallet orsakade, förklarar också varför den politiska ekonomin förlorade sin centrala roll. Medan sovjetmarxismen var helt dominerande ville många författare ta avstånd från kommunistpartiernas officiella läror. De sökte efter en mer nyansrik version av marxismen i den unge Marx' skrifter, och det fick dem att inrikta sig på frågan om metoden. Värde teorin och dess utveckling, kapitalismens rörelselagar, och den marxistiska ekonomins grundläggande begrepp förvandlades till dogmer som antogs vara givna, på det sätt som Marx hade formulerat dem. Det gick inte att införliva nya teoretiska framsteg, eller de avvisades som oanvändbara. Utgångspunkten för analysen av kapitalismen grundades hädanefter inte på den materiella produktionen som betingar utbud och efterfrågan, utan på frågor som subjektet, den ekonomiska strukturen, dess förhållande till överbyggnaden, uppkomsten av klassmedvetandet och så vidare. Sålunda förblev Marx' politiska ekonomi frusen, och i dess ställe kom den filosofiska utvecklingen, som oavsett hur mycket den berikade marxismens lummiga träd och i en del av sina grundläggande aspekter var ett betydande framsteg, inte tog itu med de mest väsentliga delarna av det system som den bekämpade. Exempel på detta är Sartres existentiella marxism och Althusser's strukturella marxism, och samma sak kan man till exempel säga om Adornos, Marcuses, Habermas' och Blochs olika projekt. I allmänhet gav det marxistiska tänkandet upphov till böcker som, i linje med författarnas ställning i universitetsvärlden, mer motsvarade behoven hos en liten grupp individer som var knutna till en intellektuell omgivning, än klasskampens krav.

5 Marx, *Teorier om mervärdet*, på marxists.org.

6 Perry Anderson, *Om den västerländska marxismen*, Lund : Arkiv, 1984.

I och med Mandels **Marxismens ekonomiska teori**, som gavs ut 1962, började denna situation förändras. Men det definitiva återupprättandet av den politiska ekonomins roll i marxismen kom inte förrän **Grunddragen** återupptäcktes, en bra bit in på 60-talet. **Grunddragen** publicerades första gången 1939, men västvärlden kände inte till den förrän den trycktes på nytt i Berlin 1953. Alltså fanns inte ett grundläggande verk som fördjupar den politiska ekonomi som Marx utvecklade i **Kapitalet**, tillgängligt förrän nästan ett sekel efter att det ursprungligen skrevs. Men eftersom sovjetmarxismen var helt dominerande under denna period, och filosofin hade blivit marxismens huvudaxel, så tog det några år innan boken började få ett inflytande på marxismen.

Det skedde inte förrän 1968, med den första utgåvan på tyska av Roman Rosdolskys (1898-1967) postuma bok.⁷ Rosdolsky var inte ekonom utan historiker, och han rekonstruerade Marx' mogna ekonomiska tänkande med hjälp av en uttömmande analys av **Grunddragen** och deras förhållande till **Kapitalet**. Därmed lade han grunden till en ytterligare utveckling av den marxistiska ekonomin, så att den kunde göra en djupgående analys av efterkrigstidens kapitalism. Som vi tidigare nämnt kom den första tyska utgåvan av Mandels **Senkapitalismen** ut fyra år senare, 1972. Den införlivade det teoretiska kapital som hade utvecklats av Rosdolsky och framstegen inom den marxistiska och traditionella ekonomin, och är till dags dato den mest ingående analys som gjorts av dagens kapitalism. Den engelska utgåvan kom ut 1975, och den innehåller, som en del av teorin om senkapitalismens långa vågor, en profetisk analys av den ekonomiska krisen som i sina huvuddrag är giltig än idag. Analysen är än mer insiktsfull med tanke på att **Senkapitalismen** skrevs innan 1975 års recession!

Senkapitalismen spelade en avgörande roll för återupptäcka marxismens politiska ekonomi. Men det finns ingen tvekan om att filosofin än idag, ett kvartssekel efter den ekonomiska krisens inledning, är mest framträdande inom marxismen. Med undantag av de verk som har givits ut av Mandel och hans anhängare, eller de författare som samlas under den sammanfattande benämningen ”regleringsskolan”, så har den överväldigande delen litteratur som analyserar marxismens utveckling fortfarande en filosofisk infallsvinkel.

1.3 En konkret analys av konkreta förhållanden

Marx använde inte den politiska ekonomin för att bygga ett teoretiskt byggnadsverk, utan för att förstå det system han stod inför och hitta medel för att bekämpa det. För honom var inte kapitalismen ett abstrakt system, utan en konkret samhällsbildning som skilde sig från land till land, och vars utvecklingslagar måste blottläggas vart efter de utvecklas med tiden. Systemets mål, allmän varuproduktion, skulle var detsamma oavsett hur mycket systemet utvecklades. Värdelagen och kapitalismens rörelselagar skulle existera så länge systemet levde vidare, men de former de skulle anta i ett viss ögonblick skulle skilja sig vart efter det kapitalistiska produktionssättet utvecklades. För att kunna förstå och bekämpa systemet måste man knyta ihop den teoretiska analysen med empiriska data – man måste smälta samman teorin och historien. När man idag läser **Kapitalet**, får man en känsla av att dess analys passar det sena 1900-talets kapitalism bättre än den period för vilken den skrevs⁸ - faktum är att marxismen inte bara är en teori för 1800-talet. Det visar **Kapitalets** analy-

7 Roman Rosdolsky, "*Kapitalets*" tillkomsthistoria, Göteborg : Röda bokförlaget, 1977-1979.

8 Det har blivit populärt att argumentera att marxismen är en ideologi för 1800-talet, men i viss mening analyserade inte Marx så mycket 1800-talet som dagens kapitalism. Under 1800-talets andra hälft var den kapitalistiska ekonomin begränsad till Europa väster om Donau, Nordamerika och en del städer eller stater i Sydafrika och Oceanien. Större delen av världen var inte kapitalistisk och i industriländerna var den överväldigande delen av befolkningen fortfarande lantbrukare, och arbetarklassen var en liten minoritet. Skillnaden i välstånd mellan de kapitalistiska och icke-kapitalistiska länderna var inte stor (med dagens mått från 1 till 1,8), och ingen intelligent

tiska förmåga och förebådande karaktär. Det viktiga är att Marx betraktade kapitalismen som ett system i utveckling, och att teorin följaktligen inte kan stå stilla, utan i varje ögonblick måste anpassa sig till den konkreta form systemet antog. För Marx innebar det att teorin inte gick att skilja från historien.

Men det är bara vid några få tillfällen efter Marx som denna samverkan mellan en teoretisk analys och erfarenhetsmässiga data har återupprepats. Detta misslyckande har inneburit att man inte på ett korrekt sätt har kunnat förstå de på varandra följande steg som det kapitalistiska produktionssättet har genomgått. Delvis beror detta på den tillfälliga förlamning av teorin som sovjetmarxismen orsakade, och förskjutningen från ekonomi till filosofi. Men den marxistiska politiska ekonomin bär också ett ansvar, eftersom den har utvecklats enligt en inre logik som har hindrat den från att formulera teorier som kan förklara konkreta fenomen. I första kapitlet i **Senkapitalismen** och i inledningarna till Penguins engelska upplaga av **Kapitalet** i 3 band, pekar Mandel på de aspekter hos den marxistiska politiska ekonomiska teorins inre logik som, enligt hans uppfattning, var grundläggande för att förhindra den marxistiska ekonomin från att på ett korrekt sätt förena teorin och historien till en helhet. De mest betydelsefulla av dessa var:

- Ett oriktigt användande av reproduktionsscheman för att förklara kapitalets rörelselagar. Reproduktionsschemans funktion är att bevisa att det kapitalistiska produktionssättet kan existera. De visar hur ett system som grundas på marknadens anarki kan fungera normalt, hur det periodvis uppstår jämvikt, och så vidare. Men det går inte bara att förklara krisen med att värdeförhållandet mellan olika produktionsgrenar inte är proportionerliga, med de kapitalismens rörelselagar som beskrivs i reproduktionsschemana. Detta misstag har redan från början dominerat en stor del av den marxistiska litteraturen – detta misstag gjordes på ett eller annat sätt av Rudolf Hilferding,⁹ Rosa Luxemburg¹⁰ och Nikolaj Bucharin. Det var också ett typiskt misstag hos sovjetmarxismen. Marxismen i väst, i synnerhet författare med en keynesiansk bakgrund, har ofta använt reproduktionsscheman för att analysera kapitalets dynamik. Kort sagt, under en lång period överskuggades **Kapitalets** band 1 och 3 av band 2.
- Det kapitalistiska produktionssättets utveckling analyseras enbart utifrån ett enda orsakssammanhang. Vid alltför många tillfällen har kapitalismens dynamik härletts ur en enda variabel, och alla de andra lagar som Marx formulerade betraktades som en funktion av denna enda variabel. Grundorsaken bakom de kapitalistiska utvecklingslagarna har varierat mellan olika författare: i Henryk Grossmans **The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System** betraktas överackumuleringen som den kapitalistiska dynamikens viktigaste motor, hos Rosa Luxemburg eller Paul Sweezy¹¹ är det svårigheten att realisera mervärdet, hos Rudolf Hilferding konkurrensen, och så vidare. Det finns inget tvivel om att den marxistiska ekonomin, i motsats till Marx eget synsätt, har gjort sig skyldig till en överdriven reduktionism,¹² kanske som ett resultat av påverkan från den traditionella ekonomins kartesianska¹³ metoder. Även idag begränsar man ofta Mandels analys av senkapitalismen till långa vågor, som bestäms av en enda variabel, profitkvoten. Mandel upprepade ständigt

observatör kunde anse att Kinas civilisation var underlägsen Europas. Det system som analyseras i *Kapitalet* liknar mer dagens kapitalism än 1800-talets kapitalism. Se E J Hobsbawm, *Imperiernas tidsålder*, Stockholm : Tiden, 1994.

9 Rudolf Hilferding, *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, London 1981.

10 Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London 1951.

11 Paul Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1980; Paul Baran och Paul Sweezy, *Monopolkapitalet*, på marxistarkiv.se.

12 Ungefär grov förenkling – övers anm.

13 Ungefär rätvinkliga – övers anm.

att senkapitalismen var ett komplicerat fenomen som inte kunde begränsas till långa vågor, att dessa var konkreta historiska fenomen och som sådana också komplexa, och att profitkvoten bara var ett tecken som sammanfattade många andra fenomen. Vi kommer att återvända till denna punkt.

Eftersom den marxistiska ekonomin missförstod kapitalets rörelselagar och lade ner all kraft på att fruktlöst söka efter en övergripande mekanism som skulle förklara historiens hela förlopp, har den inte lyckats formulera mer komplicerade teorier som anpassade sig till verkligheten. Det krävdes en radikal förändring för att bryta med denna ohållbara situation, och det var vad Mandel åstadkom. Målet för hans analys är inte en abstrakt kapitalism, utan den konkreta form som kapitalismen antog efter Andra världskriget. Denna kapitalism var av samma karaktär som den Marx hade beskrivit, men det hade ägt rum betydande förändringar: som ett resultat av Andra världskriget och fascismen hade styrkeförhållandena mellan klasserna förändrats; en ny teknologisk revolution, den tredje under kapitalismens historia, pågick; företagen hade nya produktionsprocesser och produkter, och i och med det hade också arbetets organisering ändrats; den minimala, liberala staten hade lämnat plats åt en stat som allt mer ingrep i ekonomin. Världsekonomin hade omstrukturerats (fallande råvarupriser, strukturella förändringar av monopolkapitalet, förändringar i det ojämna utbytet, allt större skillnad på profitkvoten mellan centrum och periferin, och så vidare) och det internationella valutasystemet baserades på en fast växelkurs under en enda kapitalistisk makts hegemoni, USA, som också gjorde den möjlig. Den dominerande ideologin ändrades genom att liberalismen och den neoklassiska skolans teorier lämnade plats för keynesianismen. Den fulla sysselsättningen, löneökningarna, en mängd varor som ställdes till arbetarnas förfogande, och välfärdsstaten gav systemet en legitimitet som det inte hade haft tidigare.

I Mandels analys av senkapitalismen står den politiska ekonomin åter i centrum och filosofin blir en underordnad vetenskapsgren. Reproduktionsschemana fick sin rätta funktion, det vill säga att visa hur det kapitalistiska systemet fungerar, hur det kunde uppnå periodisk jämvikt samtidigt som militärutgifterna fick en allt större vikt. Det kapitalistiska produktionsättets utveckling beror inte på utvecklingen av en enda variabel, utan är en samverkan mellan många variabler: bland andra förändringen av kapitalets organiska sammansättning och dess fördelning mellan olika sektorer, en förändrad fördelning av det konstanta kapitalet mellan cirkulerande och fast kapital, utvecklingen av utsugnings- och ackumulationstakten, kapitalets omsättningshastighet, och utbytesrelationerna mellan avdelning I (produktion av produktionsmedel) och II (produktion av konsumtionsmedel). Genom sina effekter på utsugningsgraden och profitkvoten har klasskampen en nyckelroll. Det sker ingen effektiv utjämning av profitkvoten, och det är inte bara avgörande av teoretiska orsaker (omvandlingen av värden till produktionspriser), utan också för att förstå vissa av systemets grundläggande drag (förändringar av monopolkapitalets struktur, den växande klyftan mellan centrum och periferin).

1.4. Kapitalismens dynamik: att gå utöver Marx

I den traditionella marxistiska litteraturen definierades kapitalismens dynamik utifrån två olika cykler: å ena sidan dess livscykel som samhällsregim, vilken avgjordes av produktionsättets rörelselagar (ökningen av kapitalets organiska sammansättning, framväxten av den industriella reservarmén, fallande profitkvot, teknologiska framsteg); å den andra kortsiktiga rörelser som avgjordes av periodiskt återkommande industrikriser. För Marx var inte dessa rörelser oberoende av varandra, och kunde framförallt inte betraktas som mekaniska fenomen.

I det långa loppet var det oundvikligt att profitkvoten föll, men en rad faktorer (ökad utsugningsgrad, imperialism, minskad omsättningstid av kapitalet, och så vidare) kunde under en period

kompensera detta fall. Därmed gick det inte att använda kapitalets rörelselagar som en filosofens sten för att i varje historiskt ögonblick förstå kapitalismen. Det krävdes återigen en konkret analys av konkreta förhållanden.

I detta sammanhang var de ekonomiska cyklerna, det vill säga de återkommande industrikriserna, uttryck både för den form som kapitalets rörelselagar antog under olika perioder och för många andra faktorer. En del av dessa faktorer kanske inte är avgörande för att analysera kapitalismens trender, men kan ha en mycket tydlig inverkan under specifika historiska perioder. Det gick alltså inte att formulera en allmän teori om industrikriserna, som skulle kunna förklara både kapitalismen under 1800-talets första hälft och efterkrigstidens kapitalism.

Men under marxismens hela historia har ett stelbent användande av Marx' begrepp och analys lett till viktiga misstag vid studierna av den kapitalistiska utvecklingens dynamik.

Lagen om profitkvotens fallande tendens har använts och missbrukats för att rättfärdiga teorin om kapitalismens sammanbrott, det vill säga för att visa att det socialistiska produktionssättet oundvikligen kommer att efterträda kapitalismen. Men för att kunna kämpa mot systemet är det viktigaste inte att förstå denna allmänna, ohistoriska härledning, utan istället det faktum att de tendenser som motverkar denna lag, och vilka beskrivs i del 3 av **Kapitalet**, under långa perioder kan leda till att profitkvoten återhämtar sig. Att förvänta sig att kapitalismen förr eller senare kommer att falla samman, oberoende av systemets konkreta kännetecken under varje historisk period, står i direkt motsättning till Marx' metod.

Det är också vanligt med en liknande analys av de kortsiktiga cyklerna. Det finns åtminstone tre olika versioner av orsaken till de återkommande kriserna: bristande proportioner mellan avdelning I och II (Tugan Baranovski, Rudolf Hilferding), underkonsumtion bland massorna (Rosa Luxemburg, Paul Sweezy) och överackumulation. Bara vid sällsynta tillfällen sätts analysen av dessa kriser inom ramen för den specifika historiska perioden. I själva verket avgörs de periodiska kriserna inte bara av vilken form det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar antar, utan också av många andra faktorer: den förhärskande ideologin, makthegemoni, teknologisk utvecklingsgrad, klassens organisationsgrad och medvetande, den kapitalistiska världsmarknadens struktur, valutasystemet och så vidare. Det finns en tredje rörelse mellan de periodiska trenderna och kriserna: den kapitalistiska utvecklingens långa vågor. Marx kunde aldrig formulera någon teori om långa vågor, eftersom det bara hade funnits en fullständig lång våg, den under 1800-talets första hälft, när han publicerade **Kapitalet**. Men utifrån den metod han slog fast finns det ingen anledning att inte gå utöver hans analys.

Långa vågor hade varit föremål för ett visst intresse redan under förra seklet, bland marxister såväl som neoklassiska författare. Bland andra Jevons (1884), Wicksell (1894), Casel (1918) och van Gelderen (1913) accepterade att dessa långa cykler existerade. Men det var Kondratieff som på 20-talet gjorde den första statistiska studien med data från Frankrike, England och USA. Data från slutet av 1700-talet till 1920-talet tydde på att det fanns ”långa vågor” med en medellängd på femtio år. Kondratieff ansåg att långa vågor var ett uttryck för kapitalismens inre krafter. De hade sin grund i orsaker som fanns inneboende i den kapitalistiska ekonomins innersta väsen. De var ”inifrån verkande” och inte ”utifrån verkande”. Den kapitalistiska ekonomins cykliska beteende bestämdes av inre krafter och inte genom någon yttre faktors inverkan. Därför menade Kondratieff att teknologiska uppfinningar inte orsakade långa vågor. De skapades istället av djupare krafter som styr den kapitalistiska ekonomins utveckling. Dessutom pekade Kondratieff på ett brett spektrum av ekonomiska och sociala fenomen som uppstod inifrån: krig och upptäckten av guldfyndigheter, marknadens geografiska utvidgning, etc. Teknologiska uppfinningar har ett starkt inflytande på den kapitalistiska utvecklingen men orsakar den inte, och är själva ett svar på inifrån kommande faktorer.

Givetvis ska inte begreppen ”inifrån” och ”utifrån” definieras i förhållande till det kapitalistiska samhället i sin helhet, eftersom i så fall allting skulle komma inifrån, utan i förhållande till dess grundläggande ekonomiska mekanismer. I denna mening är Kondratieffs förklaring inte korrekt, vilket Trotskij påpekade i en kort men vederhäftig artikel som han skrev 1923, vid den tid då Kondratieff formulerade sin teori om långa vågor.¹⁴

Att de långa vågorna kommer utifrån har försvarats utifrån två mycket olika utgångspunkter. Den första, vars mest framstående företrädare är Schumpeter,¹⁵ utgår från tanken att de långa cyklerna orsakas av innovationsprocesser. Den andra har som utgångspunkt att långa vågor bestäms av yttre faktorer, inte teknologiska uppfinningar utan icke systemiska och icke återkommande fenomen som är olika under olika perioder av kapitalismen. Till denna andra ståndpunkt måste man räkna författare som Rostow. Men keynesianismens dominans inom den traditionella ekonomin och sovjetmarxismens dominans inom den marxistiska ekonomin ledde till att de långa vågorna inte studerades i den ekonomiska litteraturen under 50- och 60-talen.

Det var i detta sammanhang som Ernest Mandel återerövrade och utvecklade teorin om långa vågor, och förvandlade den till den länk som saknades mellan lagen om profitkvotens fallande tendens och de återkommande industrikriserna.¹⁶ Profitkvoten faller, men i ett svängande mönster över långa tidsperioder. Varje svängning utgör en lång våg, med motsvarande fallande och uppåtgående fas. Flera yttre faktorer är inblandade i den långa vågens inledning och utveckling, och de avgör hur de kapitalistiska utvecklingslagarna verkar under denna särskilda historiska period. Profitkvotens utveckling är en sammanfattning av alla dessa yttre och inre fenomen, men varje lång våg måste bedömas som en distinkt period, med sina egna kännetecken. Dessutom går inte långa vågor att förklara mekaniskt, på det sätt som den traditionella ekonomin förklarar affärscykeln, eller med hjälp av några inneboende mekanismer i det kapitalistiska systemet själv, som Kondratieff hävdade och dagens regulationister påstår. Under inledningen av en lång expansiv fas påverkar yttre faktorer, framförallt klasskampen. Därför är inte förklaringen av de långa vågorna ett försök att bygga upp en abstrakt teoretisk modell, utan den försöker istället underlätta en analys av de kapitalistiska utvecklingslagarnas förändring. I denna mening har varje lång våg varit unik, eftersom kapitalets rörelselagar varje gång har uppfyllts på olika sätt.

2. Senkapitalismens långa våg

Inte utan orsak anses Ernest Mandels teori om den kapitalistiska utvecklingens långa vågor vara hans viktigaste bidrag till den nutida marxismen. Den ger ett begreppsmässigt ramverk för att kunna samordna olika ekonomiska, politiska, teknologiska och sociala variabler inom ramen för kapitalismens inre dynamik under varje enskild historisk period, och knyter på så sätt an till den klassiska marxismens främsta intresse och mål. Men även om Mandels teori är ett ovärderligt verktyg för att kunna förklara kapitalismens tidigare utveckling, så det viktigaste det sätt på vilket den klagör efterkrigstidens kapitalistiska dynamik.

Under senkapitalismen antar det kapitalistiska produktionssättets utvecklingslagar en annan konkret form än under systemets normala livscykel. Det finns många faktorer som bestämmer denna skillnad, och de spelade en helt annan roll under de expansiva årtiondena efter Andra världskriget än under decennierna efter den ekonomiska kris som bröt ut i början av 70-talet. Under expansions-

14 Leo Trotskij, *Den kapitalistiska utvecklingskurvan*, på marxistarkiv.se.

15 Joseph A Schumpeter, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, Philadelphia 1982; *Capitalism, Socialism and Democracy*, London 1976.

16 Ernest Mandel, *Senkapitalismen*, på marxistarkiv.se, och *Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen*, också på marxistarkiv.se.

perioden ledde dessa faktorer till en långvarig bibehållen ökning av profitkvoten, men den återspeglade bara utvecklingen under en hel historisk period. På samma sätt inleddes nedgången med en fallande profitkvot, men även denna nedgång och de följande händelser är resultatet av ett samspel mellan många faktorer.

För att kunna analysera senkapitalismens långa våg måste man således analysera senkapitalismen bit för bit. Ernest Mandel bröt ner var och en av dessa bitar, kritiserade den marxistiska analysens tidigare misstag, tillämpade Marx' metod på varenda konkret aspekt av den mer komplicerade kapitalism som växte fram efter Andra världskriget, införlivade de teoretiska framsteg som hade gjorts inom de traditionella samhällsvetenskaperna, och utarbetade dessutom ett ramverk som beskrev varje konkret del av senkapitalismen. Därefter förenade han allt detta inom den begreppsmässiga ram som den långa vågen utgjorde. Ur denna kombination växte teorin om senkapitalismen fram, det vill säga Mandels marxistiska tolkning av dagens kapitalism. I korthet lyder denna förklaring så här:

Efter Andra världskriget sammanföll två processer som lade grunden till en historiskt aldrig tidigare skådad kapitalistisk tillväxtperiod. Å ena sidan innebar arbetarklassens svaghet och delvisa uppsplittring som hade uppstått på grund av nederlagen efter fascismens uppkomst och avslutningen av Andra världskriget, att utsagningsgraden kunde ökas enormt i de flesta industriländer, och real-lönerna minskade jämfört med före kriget. Dessutom förlängdes arbetsdagen, framförallt under de första åren. Det orsakade en utomordentlig ökning av profitkvoten, vilket tillsammans med behovet att återuppbygga den produktionskapacitet som hade förstörts under kriget ledde till en enorm kapitalackumulation. Å andra sidan kunde de teknologiska framsteg som ursprungligen hade utvecklats inom militärindustrin (elektronik, atomenergi, syntetiska råvaror, plast, etc) överföras till industrins alla grenar, och skapa det som har kallats den Tredje industriella revolutionen. Nya produktionsprocesser infördes i stor omfattning, som tillverkade nya produkter som snabbt ersatte de tidigare produkterna, arbetets organisering förändrades, arbetsproduktiviteten ökade märkbart, och kostnaderna för maskiner och material minskade i förhållande till produktionsvärdet. Kort sagt gav profitkvotens återhämtning upphov till ytterligare kapitalackumulation, vilken i sin tur införlivade nya teknologiska framsteg och ökade profitens tillväxt.

Det uppstod en positiv cirkel som gynnade en allmän ekonomisk tillväxt. Den Tredje teknologiska revolutionen krävde nya marknader. De uppnåddes inte geografiskt, utan genom att vissa produkter ersattes: glas och trä av plast, naturfibrer av konstfibrer, och så vidare. Produktionens och produktivitetens tillväxt innebar att reallönerna kunde öka i viss mån utan att påverka profitkvoten, och det skapade en efterfrågan på dessa nya produkter. Lönerna ökade vilket ökade efterfrågan och i och med det produktionen. Stora industrisektorer byggdes upp kring masskonsumtionen. Tillväxten gav upphov till högre inkomster, vilket ledde till större skatteinkomster. Denna ökade möjlighet att finansiera de statliga utgifterna spelade en viktig roll för att kunna tillfredsställa de gemensamma behoven. Således inrättades sjukvårdsinrättningar och offentliga undervisningsanstalter, pensions-systemen blev allmänna och arbetslöshetskassan utvidgades att täcka alla arbetslösa. Detta större statliga ingripande i ekonomin användes för att hålla uppe efterfrågan, vilket avsevärt gynnade den ekonomiska tillväxten genom att lindra effekterna från de periodiska kriserna. I kölvattnet på detta blev den fulla sysselsättningen i praktiken ett "normal" tillstånd i alla utvecklade kapitalistiska länder, och dök upp som det viktigaste målet för alla politiska partier, både till vänster och höger.

Under denna tillväxtperiod blev keynesianismen den ideologi som inspirerade regeringarnas sociala och ekonomiska politik i samtliga industriländer. Inom ämbetsverken och de internationella organisationerna ersattes den neoklassiska skolan, som innan den Stora depressionen hade varit den ledande liberalismens teoretiska grundval, av keynesianismen. Den svarade mot den kapitalistiska

expansionens behov, och det faktum att det för första gången i kapitalismens historia fanns en mycket mäktig materiell och ideologisk konkurrent, nämligen den så kallade reellt existerande socialismen. Eftersom kapitalismens återkommande kriser berodde på en otillräcklig efterfrågan, så måste den ekonomiska politiken inriktas på att undvika det, och alltså skapa full sysselsättning. När produktiviteten ökade skulle reallönerna stiga, och det skulle garantera att konsumtionen ökade utan att påverka profitkvoten. Dessutom måste staten ingripa i ekonomin och skapa efterfrågan, och vad kunde då vara bättre än att utvidga välfärdsstaten? Samtidigt var det ett sätt att motverka den dragningskraft som den ”reella socialismen” hade på arbetarna i väst. Sysselsättningen berodde inte på hur arbetsmarknaden såg ut, utan på hur ekonomin i sin helhet fungerade, och det var därför meningslöst och till och med skadligt att låta marknadslagarna bestämma över förhållandena mellan arbetsmarknadens parter.

Denna politik var grunden till det som kom att bli känt som det keynesianska samförståndet. Staten garanterade full sysselsättning och ökande sociala utgifter för att tillfredsställa de gemensamma behoven (sjukvård, utbildning, pensioner etc): den så kallade välfärdsstaten. Kollektivavtal såg till att reallönerna höll takten med produktiviteten, förbättrade arbetarnas levnadsstandard och höll uppe efterfrågan utan att påverka profiterna. Förhållandet mellan arbetsmarknadens parter reglerades av arbetslagstiftningen istället för av marknadsmekanismer. I utbyte mot allt detta behövde arbetarnas organisationer, fackföreningarna och de politiska organisationerna, bara garantera samhällsfreden och framförallt inte ifrågasätta hur systemet fungerade. Detta keynesianska samförstånd var den grundval som bar upp socialdemokratien under årtiondena efter Andra världskriget.

Resultatet blev att större delen av befolkningen i de industrialiserade länderna fick en betydligt förbättrad levnadsstandard. Den fulla sysselsättningen, högre löner, den enorma mängd konsumtionsvaror som ställdes till arbetarnas förfogande och utbyggnaden av välfärdsstaten i de flesta utvecklade länder gav kapitalismen en viss legitimitet, trots det faktum att utsugning, fattigdom, ojämlikhet och social utslagning fortsatte att existera. Men allt detta åstadkoms till ett mycket högt ekologiskt pris. Smutsiga och energikrävande teknologier, det slöseri som infördes med den Tredje teknologiska revolutionen, och en konsumtionsnivå som mer grundade sig på att få avsättning för den kapitalistiska produktionen än att tillfredsställa mänskliga behov, ledde till betydande angrepp på miljön och är den främsta orsaken till den globala ekologiska kris som mänskligheten står inför.

Nedgången för den långa vågen inleddes i slutet av 60-talet. Vid denna tidpunkt mognade en rad faktorer som hade utvecklats under den föregående uppgången, och ledde till en klar nedgång för profitkvoten. Den fulla sysselsättningen och arbetarorganisationernas tillväxt i de viktigaste industriländerna gjorde att det inte gick att öka utsugningsgraden. Den Tredje teknologiska revolutionen var allmänt utbredd, och var inte längre en källa till profiter utan istället en källa till överproduktion och ökad konkurrens. Användandet av keynesianska metoder för att motverka krisen ökade inflationen och orsakade till sist en kris inom det internationella valutasystemet, med negativa återverkningar på handeln och cirkulationen av kapital. Slutligen tog perioden av billiga råvaror och billig energi slut, vilket ledde till en rad problem för det kapitalistiska systemets funktionssätt. Om vi använder den traditionella begreppsvärlden var inte detta en efterfrågekris, eftersom förändringen av produktionen och ackumuleringen inte berodde på att kapitalet hade svårt att sälja sina varor. Det var istället en utbudskris, som berodde på att produktionen inte var lönsam för kapitalet eftersom kostnaderna var för höga.

Till en början svarade alla regeringar med en keynesianskt inspirerad efterfrågepolitik, likt dem som hade använts under decennierna av tillväxt efter Andra världskriget. Men denna politik angrep inte krisens grundläggande orsak.¹⁷ Exempelvis ledde inte högre konsumtion eller ökade statliga utgifter

17 Krisen berodde inte på en för liten efterfrågan, utan på en minskade profitkvot och det faktum att produktionen inte

till att kapitalisterna ökade produktionen, eftersom problemet inte var otillräcklig efterfrågan utan en minskad profitkvot. Under sådana förhållanden leder ökad efterfrågan bara till att priserna ökar. Av samma skäl innebar inte den ökade efterfrågan att investeringarna ökade, eftersom det fanns stora svårigheter att hitta lönsamma projekt. Och om investeringarna inte ökade så skulle heller inte sysselsättningen öka, utan tvärtom skulle kapitalisterna tvingas minska sin arbetsstyrka för att återställa lönsamheten, som pressades av alltför höga kostnader.

En ekonomisk politik som grundade sig på att öka efterfrågan hjälpte följaktligen inte till att övervinna krisen, eftersom den inte återställde profitkvoten och därmed inte fick någon positiv effekt på produktionen eller investeringarna. Tvärtom drev den på inflationen, och istället för att förhindra en ökning av arbetslösheten gjorde den bara den värre. Den ekonomiska krisen blev alltså en kris för keynesianismen. För att hitta en lösning på sina problem fick den härskande klassen leta i det förflutna. Nyliberalismen blev den ideologi som kapitalet använde för att utarbeta en social och ekonomisk politik som gynnade dess intressen. Så småningom blev nyliberalismen helt dominerande inom samtliga industriländers regeringspolitik. Oavsett politisk färg tillämpade alla en nyliberal ekonomisk politik. De kommer inte att kunna övervinna den långa nedåtgående vågen automatiskt, eller med hjälp av inifrån kommande medel. Det avgörande kommer att bli klasskampen, det vill säga den organisering och grad av medvetande som de stridande klasserna uppvisar och den framtida utvecklingen av dem.

3. Senkapitalismen och den nuvarande nedåtgående fasen

Den första upplagan av **Senkapitalismen** kom ut när allt var förberett för en inledning av den nedåtgående fasen, men krisen hade ännu inte slagit igenom med full kraft. Sedan dess har det förflutit ett kvartssekel av nedgång. Kapitalismen och arbetarklassen har genomgått betydande förändringar. En mekanisk överföring av teorin om senkapitalismen på dagens värld skulle alltså vara att falla i samma fälla som Ernest Mandel kritiserade den marxistiska traditionen för: att skilja den teoretiska analysen från empiriska data. Det betyder inte att vi måste börja från noll, utan bara att vi måste anpassa teorin till de förändringar som har ägt rum. Teorin om senkapitalismen innehåller de verktyg som behövs för att förstå dessa förändringar och den situation som kapitalismen genomgår under ledning av den nyliberala läran.

3.1 Produktion, ackumulation och arbetets organisering

Under tillväxtperioden var industrin ekonomins viktigaste motor, och den drog med sig de andra ekonomiska sektorernas verksamhet. Men i början av 70-talet förändrades situationen drastiskt. Å ena sidan ledde kapitalackumulationen och det faktum att den Tredje teknologiska revolutionen var allmänt utbredd till att produktionskapaciteten ökade enormt i jämförelse med efterfrågan. Dessutom innebar de högre lönerna och ökande råvaru- och energipriserna att kostnaderna ökade enormt. Som ett resultat av detta uppstod ett produktionsöverskott och till sist förluster inom de flesta industrisektorer. Därefter spred sig industrins kris till resten av ekonomin.¹⁸

Kapitalisterna vidtog åtgärder för att återställa lönsamheten i sina företag, och den sociala och ekonomiska politiken fick också detta som sitt yttersta syfte. Alltså måste man bryta den positiva cirkel

var lönsam. Men det blev inte tydligt förrän OPEC höjde oljepriset 1973. Det försatte den kapitalistiska ekonomin i den värsta nedgången sedan Andra världskriget. 1975 sjönk industriproduktionen med 6,7% inom EEC [dåvarande EU – öa], med 10% i USA och med 11% i Japan. Det började uppstå överskott och förluster inom de flesta industrisektorer, och det optimistiska klimat som hade dominerat under flera decennier övergick i pessimism.

18 För en analys av inledningen på den nedåtgående långa vågen, se Ernest Mandel, *The Second Slump: A Marxist Analysis of Recession in the Seventies*, London : NLB, 1978.

som hade hållit uppe tillväxten. Medan man tidigare hade använt löneökningar för att hålla uppe efterfrågan, så måste lönerna nu sänkas för återställa lönsamheten. Tidigare hade ackumulationen ökat sysselsättningen, men nu måste produktionsapparaten omstruktureras och arbetsstyrkan skäras ner. Tidigare hade ökade statliga utgifter använts för att hålla uppe efterfrågan, men nu måste de minskas för att underlätta skattesänkningar. Man använde en recessiv politik för att minska efterfrågan på industriprodukter, och tanken var att fortsätta tills man hade uppnått det slutgiltiga målet att återställa profitkvoten. På så sätt överfördes industrins kris till ekonomin i sin helhet.

Alla industrisektorer påverkades inte på samma sätt. För det första var lönernas andel av de totala kostnaderna mycket olika, beroende på hur arbetsintensiv produktionen var och vilken lönenivå arbetarna inom olika sektorer hade uppnått. Därför fick den fallande profitkvoten mycket olika effekter inom olika sektorer. Medan profiternas nedgång inom vissa sektorer inte var så betydande, blev förlusterna inom andra (stål-, varvs-, textilindustrin) snabbt avsevärda och orsakade en ohållbar situation. För det andra stod även råvaru- och energikostnaderna för en mycket varierande andel. Industrins tillväxt hade utgått från att det fanns billig energi. De högre oljepriserna innebar att energikostnaderna ökade enormt, och gjorde att de energiintensiva sektorerna snabbt förlorade sin ekonomiska betydelse. För det tredje bromsade den ekonomiska krisen kapitalackumulationen, och det påverkade de sektorer som producerade traditionella kapitalvaror. Slutligen ledde den ökande arbetslösheten, de långsammare löneökningarna och den förändring av konsumtionen som orsakades av de ökande energikostnadernas påverkan på de relativa priserna till en minskande efterfrågan av konsumtionsvaror, och innebar att även konsumtionsvarusektorn påverkades.

Under den industriella expansionsperioden innebar den snabba produktionsökningen, de teknologiska framstegen och den allmänna utbredningen av en "fordistisk" organisering av arbetsprocessen – löpande band, halvautomatiseringar av arbetet – att industrins produktivitet ökade snabbt. Det gjorde det möjligt att bibehålla en hög profitkvot samtidigt som lönerna kunde vara höga och driva på efterfrågan. När krisen inleddes minskade produktionsökningen, och som ett resultat saktade även produktivitetsökningen in. För att återställa profitkvoten krävdes en ökad produktivitet, men i och med de krympande marknaderna kunde man bara åstadkomma det genom rationaliseringar inom produktionsapparaten och förändringar av arbetets organisering.

Precis som alltid är fallet under långvariga nedåtgående faser, har investeringarna sedan dess inte inriktats på att öka produktionskapaciteten, utan på att rationalisera den existerande produktionen. Under det första skedet ägde omstruktureringen av produktionsapparaten rum på bekostnad av sysselsättningen. Inom sektorer som stål-, textil-, varvs- och bilindustrin genomfördes omvandlingen genom att minska överkapaciteten och samtidigt öka användandet av arbetskraften i syfte att öka produktiviteten. Men under hela den nedåtgående fasen har industriscenen därefter dominerats av investeringar som har syftat till rationaliseringar. Automatiseringar, automatisk databehandling och mikroelektronik har allt mer införts i sammanhängande industriprocesser (kemisk produktion, vissa grenar inom livsmedelsproduktionen), i den produktion som grundas på löpande band (biltillverkning är det mest framstående exemplet), och inom andra uppdelade industriprocesser som exempelvis tillverkning av stora transformatorer eller varvsindustrin, där de dock är mycket svårare att införa. Resultatet har som regel blivit att en ökad produktion har åtföljts av en motsvarande minskning av sysselsättningen. De flesta industrisektorer har påverkats av samma process, om än ojämnt.¹⁹

Vad gäller modellen för att organisera arbetet, var den "fordistiska" modellen mycket användbar för att upprätthålla en tillräcklig produktion för att tillgodose en växande marknad. Men när krisen väl började blev frågan hur man skulle kunna öka produktiviteten samtidigt som marknaden krympte.

19 För särdragen hos investeringar och arbetsorganisering under den nedåtgående fasen, se Jesús Albarracín, *La onda larga del capitalismo español*, Madrid 1987, och OECD, *Technical Change and Economic Policy*, Paris 1980.

Robotisering, automatisk databehandling och datanätverk var värdefulla verktyg för att uppnå dessa mål. För det första gjorde de det möjligt att flytta produktionen mellan olika länder, mellan regioner i samma land och mellan olika fabriker i samma företag. Kapitalet kunde undfly traditionella industricentra, som i allmänhet var mer konfliktdrabbade, och slå sig ner i landsbygdsområden eller andra länder där lönerna var lägre och möjligheterna att suga ut arbetarna var bättre. Kapitalet kunde också lägga ut delar av produktionen på underleverantörer och verka för en exponentiell tillväxt av hemindustrin eller tillverkningsindustrin. För det andra gjorde de nya teknologierna det också möjligt för företagen att konkurrera genom att differentiera produkterna, som ett sätt att svara på krympande marknader. Således ersattes Fords uttalande att kunderna kunde få bilen i vilken färg som helst så länge den var svart, med nya möjligheter att kombinera chassi, motor, färg och så vidare för att erbjuda marknaden ett brett utbud av produkter. Slutligen gjorde automatisk databehandling och mikroelektronik det möjligt med en förbättrad lagerhantering, och ett bättre användande av råvaror och en större tillgång till möjliga marknader, oavsett var varorna ifråga producerades. Allt detta krävde en ökad flexibilitet vad gällde anställning, ökad geografisk rörlighet och möjlighet att byta funktion, och förändrade arbetsförhållanden. Denna förändrade organisering av arbetet infördes i praktiken under det första skedet, men återspeglades senare i yrkesnormerna, som utan tvekan var en av de viktigaste källorna till produktivitetsökningarna.

De objektiva effekterna på arbetarklassen i industriländerna har varit betydande: stagnerande sysselsättning, fortsatt stigande arbetslöshet, omflyttning av sysselsättningen från industrin till service-sektorn, ökande fattigdom, och så vidare. Om vi också tar hänsyn till de förändringar som skett av arbetets organisering, så måste vi dra slutsatsen att splittringen och skiktningen inom arbetarklassen har ökat.²⁰

3.2 Staten, ideologin och senkapitalismens politiska ekonomiska

Under efterkrigstidens tillväxt spelade den kapitalistiska ideologin och politiska ekonomin en avgörande roll för att avgöra utsagningsgraden och systemets själva funktionssätt, i så stor omfattning att Ernest Mandel betonade dem som ett av senkapitalismens mest karakteristiska element. Det är ett av de områden där de allra största förändringarna har ägt rum under nedgångsfasen.

Så fort krisen inleddes började den keynesianska ideologin, som hade inspirerat tillväxtperiodens ekonomiska politik, förlora mark till nyliberalismen, som den härskande klassen ansåg vara det bästa sättet att komma över nedgångsfasen. För att kunna genomdriva denna politik måste en del grundläggande tankar som var fast rotade i arbetarrörelsen raderas ut.²¹

Tanken på socialismen som ett annat sätt att organisera samhället måste få ett mindre inflytande i arbetarnas medvetande. Det enda sättet att få arbetarna att acceptera åtgärder som var mot deras intressen var att de accepterade att marknadsekonomin var det enda möjliga systemet, att krisen var ett problem som kräver uppoffringar från alla. Marknadsekonomin måste framstå som det enda

20 Vi tänker inte på dessa sidor ta upp den diskussion som skär tvärsigenom hela vänstern. Vi måste dock peka på att man överdriver de förändringar av produktionen som, utan stöd från objektiva fakta, används för att rättfärdiga påståendet att arbetarklassen har förlorat sin centrala roll. Tag till exempel siffrorna i EU. Mellan 1956 och 1991 ökade den totala sysselsättningen från 123 till 135 miljoner personer, alltså mindre än befolkningsökningen, men den har ändå ökat. Sysselsättningen inom industrin, som 1956 utgjorde 40% av den totala sysselsättningen, har minskat till 31%, men den utgör fortfarande en avsevärd del. Industrisysselsättningens inre struktur har praktiskt taget inte genomgått några förändringar. Textil-, konfektions- och skoindustrin är står fortfarande för den mesta sysselsättningen, följda av elektrisk maskinindustri, livsmedelsindustri, icke elektrisk maskinindustri och så vidare. Det innebär att arbetarklassens strukturella uppdelning, trots det yttre skenet fortsätter att vara densamma. Se Europa-kommissionen, *Panorama of EC Industry*, Luxemburg 1992.

21 För nyliberalismens utseende, innehåll och konsekvenser, se Pedro Montes, *El desorden neoliberal*, Madrid 1996.

effektiva sättet att organisera samhället. För nyliberalismen är marknaden en nästan perfekt mekanism för att fördela de begränsade produktionsresurserna så att produktionen maximeras och samhällets behov tillfredsställs. Om marknaden får verka fritt kommer alla rubbningar att korrigeras. Om en företagare tar fel produktionsbeslut och erbjuder en produkt som inte har en tillräcklig efterfrågan på marknaden, så kommer det antingen att uppstå förluster, misstaget att rättas till eller bolaget gå under. Arbetslösheten beror på att arbetarna har lönekrav som överstiger de nivåer som krävs för att uppnå full sysselsättning. Marknadsekonomi antas därför vara en i det närmaste perfekt mekanism, som kombinerar maximal effektivitet med maximal frihet för individen.²²

De keynesianska tankar som hade inspirerat den ekonomiska politiken under expansionsperioden efter Andra världskriget måste dessutom läggas åt sidan, eftersom man för att kunna återupprätta profitkvoten måste minska välfärdsstaten drastiskt. Nyliberalerna ansåg att keynesianismens dominans under efterkrigstidens tillväxtperiod hade medfört att staten hade fått en alltför stor tyngd inom ekonomin – i de flesta industriländer ligger de statliga utgifterna på mellan 40 och 50% av bruttonationalprodukten – och till ett överdrivet socialt skydd, som hämmar arbetarna och leder till höga skatter. För att övervinna den ekonomiska krisen måste detta upphöra, och marknaden måste få vad den tillhör. Den ekonomiska politiken skulle inte längre ingripa, utan begränsa sig till att garantera att marknaden skulle kunna fungera effektivt (upprätthålla en grundläggande jämvikt, avskaffa hinder för arbetsmarknaden att fungera effektivt, och så vidare). Marknaden måste återfå sin rätta funktion, och den statliga sektorns tyngd i ekonomin måste minska genom att offentlig service och vinstgivande offentliga företag privatiseras. Slutligen måste välfärdsstaten minskas till ett minimum, om än inte så mycket att det orsakade samhälleliga explosioner.²³

Nyliberalismen och den neoklassiska ekonomin var inte de enda alternativen, och under inledningen av den långa nedåtgående vågen var det faktiskt inte de som dominerade. De infördes i och med valet av Reagan 1980 och Thatchers maktövertagande i Storbritannien. Idag för alla regeringar denna sociala och ekonomiska politik, oavsett vilken politisk stämpel de har. Den så kallade reellt existerande socialismens kris kom senare, och stärkte det nyliberala projektet. Efter 25 års nedgång skiljer sig den dominerande ideologin, kapitalismens politiska ekonomi och den roll som staten tilldelas betydligt från det som kännetecknade tillväxtperioden efter Andra världskriget. Konsekvenserna är betydande på alla områden, både på nationell och internationell nivå.

3.3 Globalisering

Under expansionen efter Andra världskriget fanns det ingen ände på sökandet efter ekonomiskt svängrum utanför varje enskilt lands inhemska marknad.²⁴ Bevis på detta är de upprepade GATT-förhandlingarna, uppkomsten och den fortsatta utvecklingen av den europeiska gemensamma marknaden och skapandet av EFTA. Efterkrigstidens intensiva tillväxt avslöjade snabbt de begränsningar nationalstaten satte upp för den kapitalistiska utvecklingen. De enskilda ländernas begränsade inhemska marknader hämmade en storskalig produktion, samtidigt som de nödvändiga investeringarna för att möta konkurrensen och tjäna utvidgade marknader krävde kapitalutlägg och innebar risker som låg utanför ett enskilt lands räckvidd. Detta passade de multinationella bolagen, den organisatoriska form som dominerar storkapitalet under kapitalismens nuvarande stadium. Multinationella företag har ett verksamhetsområde som är mycket större än de enskilda ländernas inhemska marknader, och vill organisera sin verksamhet på den marknad där de verkar. Alltså måste man riva ner de

22 Jesús Albarracín, *La economía de mercado*, Madrid 1994.

23 Se Jesús Albarracín, "Ideologi, misstag, onda avsikter", i *La larga noche neoliberal*, Madrid 1993; R Milliband, L Panitch och J Saville, *El neoconservadurismo en Gran Bretaña y Estados Unidos: retórica y realidad*, Valencia 1992.

24 Se Pedro Montes, *La integración en Europa: Del plan de estabilización a Maastricht*, Madrid 1993.

gränser som hindrar den internationella cirkulationen av varor och kapital. Denna process stötte på de begränsningar som keynesianismens dominans över alla regeringar satte upp. Ingen regering ville in-teckna den inhemska ekonomiska politikens kapacitet, och tvingades därför behålla tulltariffer och begränsningar för det internationella kapitalets rörlighet. Den ekonomiska krisen och nyliberalismens totala dominans har lett till att saker och ting har förändrats drastiskt.

För nyliberalismen är marknaden det bästa sättet att organisera samhällets ekonomiska aktiviteter, och det får återverkningar även på det internationella området. För nyliberalerna är en fri handel mellan alla länder grundvalen för det ekonomiska välståndet, eftersom den låter var och en av dem specialisera sig på att producera det de är bäst på och skaffa det alla saknar till lägsta möjliga kostnad. Samtliga länder kan dra nytta av detta, men bara om det inte finns några hinder för den internationella handeln. Alltså borde man avskaffa alla tullar och kvantitativa begränsningar som hindrar världsmarknaden att verka fritt. I enlighet med samma tankegångar måste kapitalet vara fritt rörligt, så att produktionsresurserna kan tilldelas effektivt och utan några hinder.

Nyliberalismen uppfattar alltså världen som en enda stor marknad där varor och kapital kan röra sig fritt. Världshandelsorganisationen och de många överenskommelserna mellan länder och ekonomiska områden – bland annat Gemensamma marknaden och Maastrichtavtalet i Europa, och Nordamerikanska Frihandelsöverenskommelsen (NAFTA) mellan Kanada, USA och Mexiko – försöker förverkliga denna tanke.

Avskaffandet av tulltariffer och möjligheten för kapitalet att röra sig fritt har fått avgörande konsekvenser för de enskilda ländernas ekonomiska politik. Eftersom det inte finns några hinder som skyddar de inhemska marknaderna blir konkurrensen systemets allena rådande styrmedel. Det har utlöst en global kamp för att förbättra konkurrenskraften och erbjuda kapitalet bättre lönsamhets-möjligheter. Regeringarna har mindre manöverutrymme vad gäller förhållandena i de enskilda länderna, och tvingas anta en ekonomisk politik som går ut på att försämra arbetarnas levnadsstandard. Det tenderar i sin tur att minska efterfrågan ytterligare.

Konkurrenskraften beror i själva verket på flera faktorer – kapitalbildningen inom ekonomin, den teknologiska utvecklingsnivån, infrastruktur och samhällsservice, multinationella företag, genombrott på utländska marknader – men ingen av dessa kan omvandlas på kort sikt. Eftersom regeringarna är genomsyrade av tankar på den globala byn och av den nyliberala ideologin, kan de inte göra annat än att minska lönerna – både direkta och uppskjutna löner, eftersom även pensionerna utgör en del av kostnaderna genom socialförsäkringspremier och skatter – och öka produktiviteten med hjälp av flexibla arbetsmarknader. Alltså stärks den nyliberala politiken ännu mer, samtidigt som konkurrensen används som utpressning mot arbetarna för att få dem att acceptera de nya villkoren och som ett vapen för att få världens arbetare att konkurrera med varandra. Men denna politik har en benägenhet att minska efterfrågan, och när processen upprepas i land efter land uppstår en ond spiral som tenderar att förvärra krisen (denna aspekt kommer att analyseras mer i detalj i del 3.6).

Liberaliseringen får också konsekvenser för andra delar av den ekonomiska politiken. De mindre konkurrenskraftiga länderna får underskott i handelsbalansen, och tvingas genomföra en recessiv valuta- och finanspolitik som minskar inflationen och den ekonomiska aktiviteten, och bromsar importen och ökar exporten. Även om denna politik ger de önskade effekterna, så måste underskottet ändå finansieras, och i en värld där kapitalet är nästan helt rörligt, kommer kapitalet bara att anlända om räntan är högre än i andra länder, växelkursen är stabil och finanspolitiken är sund: alltså om regeringarna för en regressiv ekonomisk politik och har ett motsvarande skattesystem. Återigen upprepas denna process i land efter land, så att de konkurrerande depressionerna tenderar att minska efterfrågan överallt. Ingen kan undkomma normen, eftersom en tillväxtstimulerande

ekonomisk politik skulle skapa ohållbara problem. Det skulle öka inflationen och utlandsskulden, kapitalet skulle fly och sysselsättningen minska. För de svaga länderna och arbetarna blir globaliseringen en fälla som inte går att undkomma.

3.4 Pengar och permanent inflation

Ett av senkapitalismens kännetecken är den permanenta inflationen. Den hjälper till att förklara den långa vågens intensiva och långdragna uppåtgående fas, liksom vissa särdrag hos den nedåtgående fasen. Mandel håller med Marx om att fluktuationerna i cirkulationen av pengar varken avskaffar eller avbryter värdelagen. Varornas relativa priser (inklusive guld, den vara som används som pengar) bestäms av den arbetstid som är socialt nödvändig för att producera dem. Men det ökade användandet av papperspengar som inte är utbytbara mot guld och tillväxten av kredit- eller bankpengar, leder till en ökning av penninguttrycket för priset på varor och tjänster, och det röjer vägen för fenomenet permanent inflation. Även om det fanns tendenser till ständiga prisökningar beroende på valutafaktorer redan innan senkapitalismen uppkom, så kom detta fenomen till sin rätt under efterkrigstiden. Till skillnad från under kapitalismens tidigare stadier, då kriserna åtföljdes av fallande priser på varor, så var det nu inflation även under recessionerna. Mandel menar att ursprunget till detta fenomen var den Stora depressionen. I samband med den började staten ta en aktiv roll i ekonomin för att dämpa krisen, och ådrog sig underskott som måste ges ett penningvärde. Det ökade mängden cirkulerande pengar, och innebar att regeringarna slutade att ta hänsyn till den ortodoxa penningpolitikens regler för att utfärda papperspengar.

Företrädarna för en ortodox penningpolitik var mer bekymrade över att deras teoretiska modeller gick sönder än för de faror som hotade kapitalismen, och fördömde det som oansvarigt att trycka pengar som inte baserades på guldmynntfoten (enligt vilken den mängd pengar som cirkulerar beror på storleken hos den utgivande bankens guldreserv). De argumenterade att en förändring av systemets inneboende lagar innebar att de justeringar som de fria marknadskrafterna pressade fram inte kunde genomföras. Om man ”artificiellt ändrade” den verkliga produktionsprocessen genom att öka mängden krediter och pengar, så skulle det, hävdade de, få allvarliga återverkningar på systemets jämvikt och en sund återhämtning för verksamheten och sysselsättningen. Systemet skulle inte kunna återhämta sig, eftersom man hämmade den utrensning av kapital som äger rum när de rena marknadsmekanismerna tillåts verka (Mandel insåg att detta argument innehåller ett korn av sanning). Striden mellan den neoklassiska och keynesianska ekonomin inleddes alltså under ytterst ogynnsamma förhållanden för kapitalismen. Det var orsaken till att den teori som varken kunde förutse, eller undvika eller lösa kapitalismens värsta historiska kris trängdes undan.

De omfattande statliga ingripandena under Andra världskriget ledde till en fördjupning av denna brytning med de ortodoxa metoderna, och de drev på en ökning av penningmängden genom att utmynta offentliga underskott för att täcka de militära utgifterna. När kriget tog slut skapade statens nya sociala och ekonomiska roll – med målen full sysselsättning, utgifter för att motverka cyklerna, framväxten av välfärdsstaten, övertagande av produktion som var dåligt lönsam, krävde lång tid för att fullbordas eller var av strategiskt intresse, etc – ett ständigt tryck att trycka pengar. Detta nya penningsskapande ägde rum samtidigt som valutamyndigheterna fullständigt tappade disciplinen, utöver åtagandena i Bretton Woods-överenskommelsen om att ha en fast växelkurs gentemot dollarn. Fram tills dess detta system rasade samman 1971, och dollarns utbytbarhet mot guld upphörde, ledde det i internationell skala till vad creditsystemet innebar på nationell nivå: att det gick att öka likviditeten utan att underkasta sig guldmynntfotens regler, och att det därmed var möjligt att utvidga ekonomin och den internationella handeln.²⁵

25 Mandel förutsade det internationella valutasystemets kris innan den ägde rum. Systemet led av en grundläggande

Den nya situationen och den ekonomiska politikens nya inriktning, som anpassades till den förhärskande keynesianska läran, märktes kraftfullt under den långa vågens uppåtgående fas. Den stimulerade tillväxten, dämpade recessionerna, upprätthöll profitkvoten och sköt därmed upp dess slutliga fall och förändrade trend. Den statligt pådrivna efterfrågan och de ökade krediterna till den privata sektorn underlättade tillväxtens tempo och långvarighet, och gjorde det också lättare för mervärdet att förverkligas. Men precis som företrädarna för ortodoxin hävdade, störde den utvidgade efterfrågan och krediterna den utrensande funktion som kriserna hade, och kapital som i vanliga fall skulle ha skrivits ned tilläts överleva. Följderna av den permanenta inflationen blev en akut och chockartad överproduktionskris, som började förändra riktningen på den långa vågen. Senare kriser har förvärrats av de tidigare inflationstendenserna, i motsvarande grad som kapitalet inte ”rengjordes” så ordentligt som den ortodoxa politiken önskade under den långa vågens expansiva fas.

Men man kan inte säga att en ortodox penningpolitik av den typ som föreslogs av gurus som Hayek och Friedman återinfördes när krisen bröt ut, inte ens sedan den neoklassiska skolan hade tagit hämnd på Keynes genom att bli nyliberalismens teoretiska grund. För det första ifrågasätts staten bara i så måtto att man försöker begränsa dess föreskrifter och ingripande. Samtidigt ligger dessa kvar på en nivå som är högre än den som fanns i början av den långa vågen. Skillnaden är att det idag finns stora budgetunderskott som gör det svårt att tillämpa en strikt ortodox penningpolitik. För det andra: den av nyliberalismen främjade avregleringen av de internationella och inhemska finanssystemen underlättar en enorm tillväxt av de lån och den mängd valuta som finansierar både de offentliga och privata sektorerna. Också detta motverkar den disciplin som krävs för en starkare utrensning av kapital och ökad produktivitet. Det finns inte ens ett internationellt valutasystem med fasta växelkurser som de nationella penningutvecklingen måste underkasta och anpassa sig till, utan fördomar mot vare sig det högt värderade målet med stabila valutor eller de flerfaldiga försöken att återställa en stabil växelkurs. Det mest ambitiösa av dessa projekt utgörs av Maastrichtprojektet att upprätta en gemensam europeisk valuta inom EU. Slutligen måste vi betona att borgarklassens entusiasm inför att återupprätta ortodoxin eller fördelen med en restriktiv penningpolitik inte har fått den att förlora sina bredare intressen ur sikte. Precis som på 30-talet svarar borgarklassen på sociala och politiska problem, snarare än att tillfredsställa vissa läror. Arbetslöshetens nuvarande nivå och de sociala spänningar som krisen har orsakat gör det olämpligt att driva ortodoxin till sin logiska slutsats. Vid allvarliga incidenter, som exempelvis börskraschen på hösten 1987, förändrades penningpolitiken. Borgarklassen var med rätta övertygad om att några procents ökad inflation var att föredra framför en okontrollerad finanskris.

Det faktum att ett finanssystem som kan mångfaldiga krediter och pengar oberoende av objektiva kriterier av olika skäl tilläts fortleva, förklarar varför inflationen envist fortsätter i alla länder även under den nuvarande nedåtgående fasen. Inflationen leder till sociala spänningar, men dämpar krisens konsekvenser och förhindrar den från att anta den grova och meningslösa form som den skulle få om man följde den politik som ortodoxins patriarker förespråkar. Men precis som innan den expansiva långa vågen men under andra omständigheter, åtföljs den också av en fortsatt betydande ekonomisk obalans och avsevärd finansiell instabilitet.

3.5 Löner och klasskamp

I **Senkapitalismen** kritiserade Mandel den dominerande marxistiska löneteorin för att vara

motsättning, som härrörde ur dollarns dubbla roll: som valuta i ett land, med tendens att minska i värde på grund av den permanenta inflationen och den amerikanska ekonomins situation; och genom sin knytning till guld som en reservvaluta och nyckelfaktor i systemet, vilket krävde att den skulle vara en pålitlig och stabil valuta.

mekanisk. Enligt denna teori leder en tillväxt av den industriella reservarmén till att reallönerna sjunker och utsugningsgraden ökar, och en minskning av den industriella reservarmén leder till högre löner och minskande utsugningsgrad. Detta går inte att härleda ur Marx' skrifter och svarar ännu mindre mot verkligheten.

Löneutvecklingen pendlar mellan två nivåer: å ena sidan den fysiologiska gräns under vilka lönerna inte kan falla utan att orsaka allvarliga samhällseliga reaktioner, å den andra den samhällshistoriska gräns över vilka de inte kan stiga, eftersom det skulle innebära att mervärdet och kapitalismen försvann. Lönerna varierar mellan dessa två gränser beroende på var i cykeln och den långa vågen man befinner sig, så att den ekonomiska tillväxten och en minskning av den industriella reservarmén pressar dem uppåt, medan nedgångar driver dem neråt. Men det är inte det avgörande. Det viktigaste är istället vilken organisationsgrad och klassmedvetande de två klasser har som är in-dragna i kampen och dessutom arbetsdelningens särdrag. Därför kan lönerna öka även om arbetslösheten ökar, och de kan minska även om den industriella reservarmén minskar. Allt beror på klasskampen, en faktor som ligger utanför kapitalets egna rörelselagar.

Mandel grep in i debatten om Phillips-kurvan, som dominerade den traditionella ekonomin under det sista årtiondet av den långa vågens tillväxtfas. Den traditionella ekonomiska teorin, som var rotad i den neoklassiska skolan, kunde inte förklara hur lönerna ökade trots att arbetslösheten steg. Om arbetslösheten låg över friktionsnivån så betydde det att efterfrågan på arbetskraft var mindre än tillgången, och enligt den neoklassiska skolan måste detta överskott leda till en lönesänkning. Den brittiske ekonomen A W H Phillips (1914-75) försökte rädda teorin genom att hävda att det inte fanns något samband mellan lönerna och nivån på arbetslösheten. Istället fanns det en kompromiss mellan stigande löner och arbetslöshetens storlek: när arbetslösheten sjönk gick löneökningarna snabbare, och när arbetslösheten ökade minskade takten på löneökningarna. Lönerna ökade ändå hela tiden. Enligt Mandel gjorde Phillips-kurvans försvarare samma misstag som den mekaniska marxismen. Löneökningarna berodde inte bara på arbetslöshetens storlek, utan också på de två kämpande klassernas organisationsgrad. Phillips-kurvan förklarade ingenting, eftersom den hela tiden följde klasskampens svängningar.

Senkapitalismens teori om lönerna har en central roll i att förklara den långa vågen. Tillväxtfasen inleddes tack vare den ökande utsugningsgrad som hade sin grund i proletariats nederlag före, under och efter Andra världskriget. Under tillväxten bromsades utsugningsgraden först av den fulla sysselsättningen, och även arbetarnas höga organisationsgrad, och så småningom minskade den. Under nedgångsfasen har det motsatta ägt rum. Eftersom arbetslösheten har ökat har utsugningsgraden kunnat öka. Men detta fenomen kan inte bara förklaras med objektiva orsaker. Nyliberalismens ideologiska offensiv och arbetarnas lägre medvetenhetsnivå och organisering har varit lika viktiga som arbetslösheten och arbetarklassens skiktning.

Klasskampen är en faktor som ligger utanför kapitalismens grundläggande ekonomiska mekanismer och kommer att bli avgörande för vilket resultat den nedåtgående fasen leder till. Den har påverkat hela den långa vågen. Den var en betydande faktor under övergången från expansion till tillbakagång, och det leder till slutsatsen att tillbakagången inte bara ägde rum på grund av inre orsaker. Det finns en subjektiv del i vad den nuvarande krisen ska leda till, och Mandel gav den kanske inte den betydelse den förtjänar. Men subjektet fanns underförstått i hans teori om senkapitalismen, eftersom den insåg klasskampens betydelse. De sociala konflikter som bröt ut i slutet av 60-talet var så omfattande och djupgående att man inte kan bortse från att en av orsakerna till den ekonomiska krisen var borgarklassens reaktion på den sociala situationen under expansionen.

3.6 Efterfrågans strukturella svaghet

Den nyliberala politiken har lett till att den nuvarande krisen har fått en efterfrågekomponent. Det är ingenting nytt i kapitalismens historia. Fram till 30-talets kris hade den neoklassiska ekonomin, som var grunden till den ekonomiska liberalismen, varit helt förhärskande inom borgarklassen. Marknaden var den allra mest perfekta institutionen, eftersom den garanterade att alla produktionsökningar översattes i en motsvarande ökning av efterfrågan. Som von Mises och Hayek argumenterade 1929, så kan inte depressioner uppstå i en situation med perfekt konkurrens.

Den neoklassiska strukturen grundade sig på antagandet att ekonomin arbetade vid full sysselsättning, att alla avvikelser från full sysselsättning var tillfälliga, och att ekonomin själv skulle skapa det som behövdes för att återgå till det normala. Periodiska kriser skulle äga rum, men deras objektiva funktion var att anpassa produktionskapaciteten till efterfrågan. De gjorde att de minst produktiva eller omoderna företagen försvann, gav under denna process upphov till en produktivitetökning, och skapade därmed förutsättningarna för en återhämtning. Det räckte att låta marknadskrafterna verka i lugn och ro för att det skulle ske en långsiktig ekonomisk utrensning.

Men detta hade ingenting med 30-talets ekonomiska verklighet att göra. Arbetslösheten nådde aldrig tidigare skådade nivåer, det normala blev att industrikapacitet stod oanvänd, och det fanns inga tecken på att situationen skulle rätta till sig själv om man lät den vara ifred. Det var farligare att låta situationen vara än att förhindra en ekonomisk utrensning eller rubba valutans stabilitet. De främsta kapitalistiska grupperna och regeringarna valde att förändra den ekonomiska politiken för att dämpa krisens verkningar. Den så kallade "keynesianska revolutionen" och statens nya roll var inget annat än det medvetna ideologiska uttrycket för den härskande klassens förändrade prioriteringar. Härefter spelade staten en viktig roll i den kapitalistiska ekonomins funktionssätt. Den keynesianska ideologin dominerade och regeringarna utnyttjade dess förslag både för att upprätthålla en effektiv efterfrågan och undvika kriser och utvidga regeringens sociala utgifter för att integrera arbetarklassens krav.

När det gäller svag efterfrågan befinner sig kapitalismen för närvarande i en situation som liknar 30-talet.²⁶ Den ekonomiska krisen krävde lönesänkningar för att återställa profitkvoten, än mer som det samtidigt skedde en minskning av produktiviteten. Den växande arbetslösheten, de försämrade arbetsförhållandena och uppsplittringen av arbetarklassen har minskat arbetarklassens förmåga att göra motstånd. Den nyliberala politiken och de ständiga kampanjerna som skyller på lönerna gjorde resten. Effekten blev att arbetarnas köpkraft på 80-talet sackade efter produktionen i de viktigaste industriländerna, och gav upphov till en relativt svag lönekonsumtion som nu har blivit strukturell. Liberalismens ständiga lönesänkningar har förbisett lönernas roll som motor för efterfrågan, och har orsakat en strukturellt svag konsumtion som nu försvårar återhämtningen.

Den svaga privata konsumtionen vore inte lika viktig om de offentliga utgifterna, exporten, investeringarna eller flera av dessa efterfrågekomponenter växte tillräckligt för att driva på efterfrågan. Men det finns enorma hinder för att dessa delar ska växa.

26 Jämförelsen med situationen på 30-talet och förklaringen till varför krisen inte är lika "dramatisk" nu, belyses systematiskt i en intervju med J K Galbraith, som publicerades i *El país* (14 januari 1993). I denna intervju argumenterar Galbraith att:

"den amerikanska ekonomin för närvarande befinner sig i vad jag kallar en *arbetslöshetsjämvikt*, liknande den som fanns under den Stora depressionen på 30-talet. Skillnaden är att vi har fört in en rad säkerhetsnät i systemet, som socialförsäkringar och liknande åtgärder, men också och framförallt regeringsstöd till ekonomin, förutan vilka vi nu skulle finna oss i en situation av total bankkatastrof. Så liksom på 30-talet har vi en låg och eftergivlig jämvikt, men tack vare regeringens säkerhetsanordningar befinner den sig på en högre nivå. Om den nyliberala politiken fördjupas kan dessa 'säkerhetsanordningar' försvinna."

Vad gäller de offentliga utgifterna, så har krisens effekter på de statliga inkomsterna och utgifterna och nyliberalernas skattesänkningar för kapitalet, och de ökande räntorna på staternas skulder, lett till en snabb ökning av budgetunderskotten i alla industriländer. Det ortodoxa sättet att finansiera dessa underskott har orsakat en så kraftigt ökad offentlig skuldsättning att det, utifrån kapitalismens sätt att fungera, till sist har blivit ett av de allra allvarligaste problemen. I OECD-länderna var statsskulden 1980 större än 20,2% av BNP och 1994 42,4%. Alla regeringar prioriterar att minska statsskulden, vilket i sin tur tvingar dem att tillämpa en recessiv skattepolitik.

De hinder som står i vägen för investeringarna är inte mindre. Profitkvotens nedgång och en lägre tillväxttakt för efterfrågan är fenomen som kännetecknar en nedgångsfas, och de har nu fått sällskap av stigande långsiktiga räntor. Räntorna hade blivit mycket höga i slutet av 80-talet, men har under de senaste åren minskat. 1994 var de dock fortfarande runt 4,5% inom EU, och i USA var de betydligt högre än före den ekonomiska krisen. Höga reella räntor är ett logiskt resultat av den penningpolitik som har tillämpats i de flesta länder (med målet att minska inflationen och stabilisera växelkursen). En enorm mängd finanskapital flyttar sig från land till land på jakt efter spekulationsvinster, och skapar tillsammans med den höga skuldsättningen höga räntor. Denna situation kan inte förändras under den närmaste framtiden, eftersom de reella räntorna kommer att förbli höga. Om vi till det lägger den svaga konsumtionen och profitkvotens otillräckliga återhämtning, så kan vi inte förvänta oss att investeringarna blir den motor på efterfrågan som kan hålla uppe en varaktig återhämtning.

Enligt nyliberalismen måste en ökning av den effektiva efterfrågan i grunden drivas på med hjälp av export. Den friare världshandeln, den ständiga jakten på ökad konkurrenskraft, angreppen på löner och arbetsförhållanden, den strikta inhemska penningpolitiken, och så vidare, har som enda mål att underlätta exporten. Om exporten ökar antas investeringar, konsumtion och profiler följa efter. På ett ytligt plan har denna politik utan tvekan varit framgångsrik, eftersom exporten av varor och tjänster har ökat snabbare än BNP i samtliga industriländer, och som ett resultat av det har dess andel av den totala efterfrågan ökat. Men problemet är att internationaliseringen av de olika ekonomierna har lett till att även importen ökat betydligt, och därmed visat hur motsägelsefullt det är att försöka lösa krisen i varje land på bekostnad av de andra genom att invadera deras marknader. Nyliberalismens tillväxtmodell har misslyckats. Politiken att minska den inhemska efterfrågan har inte drivit på den yttre efterfrågan. Den så kallade "globala byn" har inte skapat mer tillväxt eller profiler i de imperialistiska länderna, av den enkla anledningen att vart och ett av dem har försökt vinna konkurrenskriget, och som ett resultat av det har ingen av dem fått något avgörande övertag.

Nyliberalismen och krisen har orsakat en strukturell svaghet för den privata konsumtionen, och den har inte ersatts av någon annan efterfrågan. "Tillgångskrisen" som bröt ut i början av 70-talet har nu smält samman med en "efterfrågekris". Profitkvoten har hämtat sig en aning, men det har uppstått ett annat problem som också hindrar en lösning av krisen: en otillräcklig effektiv efterfrågan. För att övervinna denna motsättning behövs en varaktig, yttre nettoefterfrågan. Det kräver i sin tur att det öppnas nya marknader, och det kommer inte att ske inom den närmaste tiden.

3.7 Överdimensionerad finanssektor

Nyliberalismen ligger bakom att kapitalismen har utvecklat en finanssfär som baseras på papper, med bara en minimal koppling till den verkliga ekonomin. Det är inget speciellt för den nuvarande nedgångsfasen, utan har funnits under olika tidigare långdragna nedgångsfaser i kapitalismens historia. När det är svårt att realisera profiterna inom produktionssfären söker kapitalet efter spekulationer, som för med sig att arbetarna sugts ut ännu mer. Idag har finanssektorn tillvuxit i en omfattning som saknar motstycke.

Under de senaste åren har de stora statliga underskotten och det ortodoxa sättet att finansiera underskotten skapat en statlig skuldsättning som saknar motstycke i kapitalismens historia. 1993 utgjorde statsskulden i de tolv EU-länderna 66% av deras sammanlagda BNP, det vill säga mer än 4 biljoner [tusen miljarder] dollar. Den amerikanska regeringens samlade skuld uppgick till 39,6% av BNP, vilket motsvarar ytterligare 2,7 biljoner dollar. Om vi till det lägger skulden hos resten av OECD-länderna, som också utgör en mycket stor procentuell andel av BNP, så kan man med säkerhet säga att kapitalmarknaden har vuxit med en statsskuld som närmar sig tio biljoner dollar. Därmed har staterna sugit upp en stor del av det kapital som har frigjorts ur produktionsfären, och erbjudit en räntesats som inte var lätt att hitta med tanke på överskottskapaciteten och den sjunkande profittkvoten. Betänk det faktum att räntan inom EU uppgick till 5,6% av den totala BNP, eller ungefär 350 miljarder dollar.

Till detta ska man lägga företagens och familjernas privata skulder. På denna grundval har det rest sig en enorm finansbyggnad av mångdubblade skulder. Staterna skapar skulder, företag eller investeringsfonder köper dessa skulder, och de använder dem för att finansiera sin egen skuldsättning, och så vidare i en oändlig kedja som underhåller en ständig process av "finansiella innovationer". Resultatet blir ett enormt berg av pappersskulder, det som Marx kallade ett "fiktivt kapital", som är beroende av att det existerar ett direkt produktivt kapital och som kräver en del av det mervärde som det skapar, och medför en avsevärd instabilitet i kapitalismens funktionssätt.

Den överdimensionerade finanssektorn har gynnat en tillväxt av praktiskt taget alla börser. Sedan börskraschen 1987 har börsindex stigit i alla industriländer utom Japan: med mer än 25% i Italien och Kanada, mer än 50% i USA, Tyskland och Storbritannien, och mer än 100% i Frankrike. Höga priser på börserna leder till dålig lönsamhet. Men finanskapitalet förväntar sig inte att det ska göra profiter med hjälp av de aktieutdelningar som företagen gör, utan istället med kapitalvinster som skapas genom spekulationer. Kort sagt, höga börsindex har föga samband med bolagens verkliga situation. Det som driver investeringarna är inte så mycket de faktiska lönsamhetsförväntningarna som de vinster som uppstår genom rätta spekulationer. Resultatet är att de hektiskt aktiva kapitalmarknaderna är övervärderade. En justering av index till kapitalismens nuvarande situation är överhängande, och väntar bara på att utlösas av någon händelse.

I den nuvarande situationen där kapitalet har fullständigt fri rörlighet, så återspeglas finanssektorns överdimensionering också i utlandskonton. Mellan 1981 och 1993 har de sju största industriländernas utlandsskuld fyrdubblats, från 2,3 till 9,2 biljoner dollar. Även om de utländska tillgångarna har visat en liknande utveckling, så är faktum att en enorm mängd kapital rör sig i internationell skala på jakt efter profiter på kapitalmarknaden eller genom valutaspekulationer. Resultatet blir en uppenbar instabilitet på valutamarknaden, vars utveckling inte nödvändigtvis motsvarar bytesbalansens utveckling. I och med de spekulerande fondernas storlek kan regeringarna oftast inte kontrollera dem.

Till allt detta måste man lägga problemet med Tredje världens skuld, som långt från att ha blivit löst är svårare än någonsin, med katastrofala resultat för de berörda länderna. 1994 kostade räntorna på utlandsskulden dessa länder 203 miljarder dollar, 4,3% av deras BNP. 1986 var skulden en biljon dollar, 1995 1,5 biljoner dollar, det vill säga den hade vuxit med nästan 50%, till vilket man ska lägga 215 miljarder dollar för länderna i Östblocket. Mer än hälften av skulden finns i länder som har svårigheter att klara avbetalningarna, så "skuldfrågan" är fortfarande en tidsinställd bomb i det internationella finanssystemet. Mexiko, som är ett av de mest berörda länderna om än inte det enda, har skickat klara varningssignaler.

Finansfrågan är mer omfattande än under någon tidigare historisk period, inklusive åren som föregick den stora kraschen 1929. De nuvarande förhållandena – kapitalets internationalisering, det

internationella valutasystemets sönderfall, avregleringen av marknaderna – innebär att det korthus som utgörs av finans- och lånesektorn tillväxt är ytterst instabilt, och risken att det kommer att rasa går inte att avfärda. Innan man kan inleda en tillväxtcykel liknande den på 80-talet och framförallt innan det går att inleda en långvarig återhämtningsfas, så förefaller det nödvändigt att genomföra en rengöring av systemet och förstöra delar av finanskapitalet. Den nuvarande överdimensionerade och degenererade finanssektorn är en börda som hindrar en stabil återhämtning.

Mandel hävdade alltid bestämt att det krävdes djupgående sociala och ekonomiska förändringar för att kapitalismen skulle kunna övervinna den nedåtgående långa vågen. Det faktum att kapitalismen efter ett kvarts sekel inte verkar ha återhämtat sig från den långa depressiva vågen, styrker hans bidrag och den marxistiska analysen. Trots nyliberalismens totala dominans, visar en analys av den ”nya världsordningens” olika aspekter att systemet knappast är stabilt. Avgörande ekonomiska händelser och hårda klasskonflikter skymtar vid horisonten.